

שם לשמואל

מחקרים בתולדות הספר העברי
לזכרו של ר' שמואל אשכנזי

עורכים

דב שוורץ • גילה פריבור

הוצאת אוניברסיטת בר-אילן

שם לשמואל

מחקרים בתולדות הספר העברי
לזכרו של ר' שמואל אשכנזי

עורכים

דב שוורץ • גילה פריבור

קובץ מיוחד של "עלי ספר"
ל-לא

הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן • תשפ"א

עלי ספר

מחקרים בביבליוגרפיה ובתולדות הספר העברי המודפס והדיגיטלי
יוצא לאור על ידי המחלקה למדעי המידע

עורכים: דב שוורץ, גילה פריבור

חברי המערכת: שפרה ברוכסון-ארביב, זאב גריס, קולט סיראט, יעקב שמואל שפיגל

חברי המערכת המורחבת: מלאכי בית אריה, שלמה זלמן הבלין, משה חלמיש,
צבי לנגרמן, גד פרוידנטל, בנימין ריצ'לר,
מנחם שמלצר, דניאל שפרבר, יוסף תבורי

"עלי ספר" הוא כתב עת שפיט, היוצא לאור באופן קבוע ומיועד לשמש במה מרכזית
להצגת עבודותיהם של חוקרים ואנשי מקצוע בישראל ובעולם, העוסקים בנושא
הביבליוגרפיה וחקר הספר העברי המודפס והדיגיטלי.
מאמרים יש לשלוח למערכת בדואר אלקטרוני: gila.prebor@biu.ac.il
המאמרים שיתקבלו במערכת יעברו שיפוט כמקובל.

הספר יוצא לאור בסיוע:
הקרן ע"ש יהושע וברכה ברזילי ז"ל, אוניברסיטת בראילן
הפקולטה למדעי הרוח, אוניברסיטת בראילן

ISSN 0334-4754

© 2021

כל הזכויות שמורות לאוניברסיטת בראילן, רמת גן
אין להעתיק חוברת זו או קטעים ממנה בשום צורה ובשום אמצעי אלקטרוני,
מגנטי או מיכאני (לרבות צילום, מיעור והקלטה) ללא אישור בכתב מהמו"ל.

נדפס בישראל תשפ"א

תוכן העניינים

7	האיש שהנסתרות גלויות לו: לזכרו של ר' שמואל אשכנזי	זאב גריס
17	על תרומתו של שמואל אשכנזי לסוגיית ההשפעה של ספרות המוסר	דב שוורץ
29	"חשב אדם לעשות מצוה ונאנס": ניסיונותיו של ר' שמואל אשכנזי להדיר את פירוש ר' מנחם המאירי לספר משלי	יעקב ישראל סטל
53	מקור חדש לתולדות הוויכוח על תחיית המתים במאה העשירית	דב שוורץ ואליעזר שלוסברג
83	ספר אור זרוע: כתבי יד, אגדות ומהדורות	שמחה עמנואל
115	שריד מפירוש מן המאה הי"ד (?) על י"ג העיקרים המיימוניים	אלי גורפינקל
127	"הכתב העברי" לרבי יוסף חיון: מהדורה חדשה	יוחנן קאפח
143	ההקדמה ל"נצח ישראל" לר' ישראל בן משה הלוי מזאמושטש – אגרדוקומנט קדם-משכילי משנת תק"א (1740/41)	טל חבר-חיבובסקי וגד פרוידנטל
159	ספר, סידור, קמיע: על גלגולי ספר "משנת חסידים" לר' עמנואל חי ריקי	צבי לובושיץ
181	חקר התפתחות הגות הרב קוק – תשתית ביבליוגרפית ותמונת מחקר עדכניות	נעמה בינדיגר
207	מה ניתן ללמוד מן השינויים בין מהדורה קמא של ספרו של אלתרמן "לילדים" למהדורות הבאות?	נגה רובין
221	תרבות הקריאה בחברה החרדית: דיון ביבליוגרפי	גילה פריבור ואסתר לפון-קנדלשיין
V		תקצירים באנגלית

נגה רובין

מה ניתן ללמוד מן השינויים בין מהדורה קמא של ספרו של אלתרמן "לילדים" למהדורות הבאות?

ספרו של המשורר נתן אלתרמן "לילדים" הוא אחד מקובצי השירים המוכרים ביותר שלו, ומטבע הדברים הוא פונה לקהל הצעיר. הספר יצא לאור לראשונה כשנתיים לאחר פטירתו של המחבר, בשנת 1972. הספר יצא לאור ביוזמתו של הוועד הציבורי להוצאת כל כתבי נתן אלתרמן (להלן: הוועד),¹ שבראשו עמד מנחם דורמן, חברו הקרוב של אלתרמן ומי שהיה אחראי על עיזבונו.² המטרות העיקריות שהעמידו לעצמם אנשי הוועד היו שלוש: א. ארגון החומרים שהשאיר אלתרמן בעיזבונו ולא יצאו לאור לפני שנפטר.³ ב. הוצאה לאור של כל

1 פרטים רבים על הוועד ועל גלגולי הנוסחים ניתן למצוא בארכיון אלתרמן שבמרכז קיפ לחקר הספרות והתרבות העברית באוניברסיטת תל־אביב (להלן: ארכיון קיפ). מלבד מנחם דורמן היו חברים בוועד אנשי רוח מרכזיים, בהם בתו של אלתרמן תרצה אתר, המשוררת יוכבד בת מרים, פרופ' דב סדן והמשורר חיים גורי. כמו כן כלל הוועד מדינאים מרכזיים בני התקופה, בהם שמעון פרס ומשה דיין. תודתי הרבה לאנשי הארכיון יעקב הרשקוביץ וגיא ארליך על עזרתם הרבה ויחסם החם. בהזדמנות זו אני מוצאת לנכון להודות לחברתי גב' סוניה רוזנברג, מי שהייתה האחראית על ארכיון אלתרמן לאורך שנים והייתה יד ימינו של מנחם דורמן. סוניה סייעה ומסייעת שנים בידי וביד חוקרים רבים העוסקים ביצירתו של אלתרמן לאורך השנים. גם לכתיבת מאמר זה תרמה סוניה מזמנה ומן הידע העשיר שלה.

2 יום לאחר פטירתו של אלתרמן כתב דורמן בזיכרונותיו כך: "בפעם הראשונה בחיי אני מרגיש שנתייתמתי. לא הרגשתי עצמי מיותר כמות אבי ולא כמות אמי. מכאן ואילך עלי לחיות את חיי לבדי, עם כל המתיחויות הרבות שהיו בינינו לפרקים, לא היה לי ידיד זולתו. אנחנו היינו ידידים" (ראו ר' דורמן, מבית ומחוק. יומנים 1932-1988, כרך ב, תל־אביב: הקיבוץ המאוחד, 1994, עמ' 119-120 [להלן: דורמן, זיכרונות]).

3 במכתב סיכום של פעולות הוועד משנת 1977, שנמצא בארכיון וחתום על ידי מנחם דורמן, מוזכרים התוצרים של הפרויקט עד לאותה השנה: "עסקנו בשנת תשל"ז בשלושה תחומים [...] בפתח השנה החדשה, תשל"ח, מן הראוי שנערוך סיכום קצר ונסמן קווים-פעולה עיקריים למפעל-אלתרמן, שבו אנו עוסקים כבר השנה השביעית [...] רובם של ט"ז הכרכים הכלולים בסידרת המקור נעשו פוסט-מורטם [...] כגון רגעים, במעגל". כלומר חלק ניכר מן החומרים נמצאו בעיזבונו ולא פורסמו לפני כן, ודאי לא בספרים. ואכן, הספר הראשון שיצא לאור היה "החוט המשולש", השני היה "חידות" והשלישי הוא "לילדים". לא מצאתי את התאריך המדויק שבו יצא הספר לאור, אך על פי דוח הנמצא בארכיון, המציג את הכרכים שהספיקו לצאת לאור מה־12.12.1972, ברור שהספר יצא לפני דצמבר 1972. משמע: שלושתם לא יצאו לפני כן כספר שלם.

נגה רובין

כתביו של אלתרמן באופן מסודר ושיטתי, גם אלו שכבר יצאו לאור בעבר.⁴ ג. מטרה שלישית, חשובה לא פחות, הייתה לשמר את מעמדו של אלתרמן כמשורר מרכזי וידוע גם לאחר פטירתו.⁵

שנה לפני צאתו לאור של הספר "לילדים", הוציא הוועד לאור ספר ילדים נוסף של אלתרמן: "חידות". אך הספר "חידות" היה מוכן להדפסה על ידי אלתרמן עצמו, והוועד רק דאג להוציאו לאור.⁶ שונה הוא המקרה של הספר "לילדים", שתכניו ומבנהו נקבעו על ידי אנשי הוועד עצמו. מהעדויות הספוארדיות של חברי הוועד המרוכזות בארכיון קיפ ניכר כי בעת קבלת ההחלטה להוציא לאור את הספר "לילדים" לא עמדה לפני חברי הוועד תוכנית ברורה אילו חומרים לכלול בתוכו.⁷ באופן כללי מעדויות שנמצאות בארכיון ניכר שהמטרה הכללית הייתה להוציא לאור ספר שיכיל את יצירותיו המרכזיות של אלתרמן לילדים, אך נראה שבשלב הראשון לא היה ברור באילו טקסטים לבחור ומה אמור להיות היקף הספר. ככל הנראה נערכו דיונים בנושא זה במהלך השנתיים מאז נפטר המחבר ועד שהספר יצא לאור במהדורה הראשונה. מכאן שהתוכנית התגבשה תוך כדי העבודה על הספר, כפי שקרה לגבי ספרים נוספים של אלתרמן שלא יצאו לאור בחייו ונערכו על ידי הוועד.⁸

המהדורה הראשונה של "לילדים" יצאה לאור, כאמור, בשנת 1972. בתוך שבע

- 4 לדוגמה "ספר התיבה המזמרת", שיצא לאור לראשונה בשנת 1958 והוועד הוציא אותו לאור בשנת 1973. לספר זה אתייחס בהמשך דבריי.
- 5 בשנותיו האחרונות נחלש מעמדו של נתן אלתרמן כאייקון תרבותי. היו לכך שתי סיבות עיקריות: הסיבה הראשונה הייתה הביקורת החריפה לה זכתה שירתו על ידי המשורר נתן זך (ראו: זך, "הרהורים על שירת אלתרמן", עכשיו 4-3 [1959], עמ' 109-122 וכן הנ"ל, זמן וריתמוס אצל ברגסון ובשירה המודרנית, תל אביב: אל"ף, 1966). הסיבה השנייה הייתה השינוי בעמדותיו הפוליטיות של המשורר בעקבות מלחמת ששת הימים. לאחר המלחמה היה אלתרמן אחד ממייסדי התנועה לארץ ישראל השלמה, תנועה שערכיה לא היו מקובלים בהכרח על חלק לא מבוטל ממקורביו. ייתכן מאוד שהעובדה שיוקרתו של אלתרמן התעמעמה בסוף ימיו דרבנה את מוקיריו, ידידיו ואף מעריציו של אלתרמן להחזיר את עטרתו ליושנה מייד לאחר פטירתו.
- 6 "כתב היד של ספר החידות נמצא בעזבונו של נתן אלתרמן כשהוא ערוך ומוכן לדפוס" (ד' לאור, אלתרמן: ביוגרפיה, רעננה: עסרעבד, 2013, עמ' 829 [להלן: לאור]).
- 7 בחלק מן התוכניות של הוועד הנמצאות בארכיון קיפ מוזכרות יצירות לילדים שאותן שאפו אנשי הוועד להוציא לאור כדוגמת "מי ימצא את סוף הדרך", שאמור היה לכלול תרגומים של אלתרמן לילדים. כמו כן היו תוכניות להוציא שוב מהדורות של "ספר התיבה המזמרת" (ראו לעיל הערה 4) ושל "ערדל הפלא: הזגות משעשעות וסיפורי שיר מתורגמים מרוסית", שיצא לאור לראשונה בשנת 1962 על ידי הוצאת מחברות לספרות. לא מצאתי בארכיון עדויות לתוכנית מגובשת להוצאה של ספר שלא יצא בעבר, בדוגמת "לילדים".
- 8 כך קרה לגבי הספר הראשון למבוגרים, שקדם ל"לילדים" ויצא לאור ביוזמת הוועד: "החוט המשולש". ספר זה כולל מאמרים רבים בתחומים שונים שאלתרמן פרסם לאורך השנים (הן בתחומי ספרות, הן בתחומי ענייני דיומא). מן המהדורה הראשונה של הספר כמעט לא נותרו עותקים. אחד מהעיתונאים הבודדים נמצא בארכיון קיפ. גם לגבי "החוט המשולש" ניכרת אותה התופעה שאדבר עליה בהמשך: בין המהדורה הראשונה לשנייה של ספר זה היו שינויים מפליגים. כך, מאמרים שונים של אלתרמן שמקורם היה בעיתון "מעריב" הושמטו מהמהדורה השנייה והלאה, מבלי שהדבר צוין במפורש. המקרה של "החוט המשולש" שונה שכן המהדורה הראשונה כמעט נגנזה.

- מה ניתן ללמוד מן השינויים בין מהדורה קמא של ספרו של אלתרמן "לילדים" למהדורות הבאות?
- שנים יצאו לאור עוד שלוש מהדורות בשנים 1974, 1976⁹ ו-1979¹⁰. מכאן ולהבא זכה הספר למהדורות צילום חוזרות ונשנות.
- נקודה ראויה לציון היא שאף על פי שהספר זכה למהדורות רבות, כמעט לא ניתן למצוא התייחסות מחקרית אל הספר כמכלול¹¹, זאת אף שמדובר בספר פופולרי, שיצא לאור שוב ושוב ושרבים משיריו מוכרים ונלמדים במסגרות שונות. העובדה שכמעט אין מחקר על ספר זה¹² מפתיעה טפי שכן אלתרמן נתפס לאורך השנים כאייקון תרבותי ונדמה כי יותר מכל יוצר אחר יצירתו כולה, וכן הביוגרפיה שלו¹³, זכו בעבר וזוכים אף בימינו למחקר ענף ביותר¹⁴. כמו כן גם כש"לילדים" יצא לאור כמעט שלא נמצא התייחסות או מודעות פרסומית לספר¹⁵ בעיתונות היומית או בכתבי העת הספרותיים.
- 9 לפי הרישומים בארכיון, המהדורה הזו נמכרה תוך שנתיים ב-1291 עותקים, והייתה מבין הספרים הנמכרים ביותר בסדרה.
- 10 קובץ משירי הילדים של אלתרמן, שנדפס בשנת 1983 בהוצאת הקיבוץ המאוחד תחת הכותרת "איזה פלא" אינו מהדורה נוספת של "לילדים" אלא הוא קובץ חלקי, שבחירת הטקסטים בו אינה נהירה כלל ועיקר. "איזה פלא" נחלק לארבע חטיבות: שירים; תרגומים ושירי חג (שבעה מהם מתוך "לילדים"); ועוד ארבעה טקסטים המופיעים בשתי חטיבות, שאינם מיועדים במקור דווקא לילדים. העורכת, רינה קלינוב, כתבה אומנם סוף דבר לספר אך לא הבהירה את סיבת בחירת הטקסטים, במיוחד אלו שלא נכתבו במקור לילדים, וכן לא ציינה לגבי כל טקסט מה מקורו. ראו נ' אלתרמן, איזה פלא: מבחר שירים לילדים, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, 1983.
- 11 היעדר ההתייחסות לספר בשלמותו בולט בעיקר בהשוואה ל"ספר התיבה המזמרת" שזכה להתייחסות רחבה ביותר במחקר. המחקר המקיף ביותר בעניינו נעשה על ידי זיוה שמיר: ז' שמיר, תיבת הזמרה חוזרת: על שירי הילדים של נתן אלתרמן, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד (להלן: שמיר). כמו כן חשוב לציין את מאמרה החשוב של מנוחה גלבוש: מ' גלבוש, על ספרות ילדים ונוער, תל-אביב: רשפים, 1994, עמ' 113-121. ייתכן כי אחת הסיבות לכך ש"ספר התיבה המזמרת" זכה להתייחסות קשורה לכך שהוא נדפס עוד בחיי המשורר, לפני שקרו ירדה. כמו כן הספר בנוי במבנה מאורגן ומסודר שנקבע על ידי המשורר. כידוע אלתרמן הקפיד מאוד על מבנה ספרי השירה שלו (למבנה המאורגן של "כוכבים בחוץ" התייחס בהרחבה מירון. ראו ד' מירון, "מבנה ובינה בקבצי השירה של נתן אלתרמן", מפרט אל עיקר: מבנה ז'אנר והגות בשירתו של נתן אלתרמן, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד וספריית הפועלים, תשמ"א. אוהור מתוך <http://www.alterman.org.il/LinkClick.aspx?fileticket=hJnMs7ikFP0%3d&tabid=65&mid=455> (להלן: מירון, מפרט).
- 12 גם בביוגרפיה המלאה של אלתרמן, הכוללת כמדומה כל פרט מחייו, כמעט אין אזכור משמעותי לספר זה. ראו לאור (לעיל הערה 6) וכן מ' דורמן, אל לב הזמר: פרקי ביוגרפיה ועיון ביצירת אלתרמן, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, 1986 (להלן: דורמן, 1986); מ' דורמן, נתן אלתרמן: פרקי ביוגרפיה, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, 1991 (להלן: דורמן, 1991). אפילו בזיכרונותיו של דורמן (דורמן, וזכרונות, לעיל הערה 2), שכאמור היה אחד מהפעילים המרכזיים בווידע, ולימים עמד בראש מכון אלתרמן, ומתוקף כך היה האחראי על הוצאת הספר לאור, לא נמצא התייחסות לתוכניות לעריכת הספר או למהדורות השונות שלו. היעדר ההתייחסות של דורמן לספר מפתיע ביותר שכן דורמן היה ידוע כאדם דייקן ומסודר ביותר, כפי שניתן ללמוד מן היומן שכתב במשך כמעט שישים שנה ומן הביוגרפיות המדוקדקות שכתב כאמור, בין היתר, על אלתרמן.
- 13 אם זו המלאה של לאור (ראו לעיל הערה 6), ואם אלו החלקיות יותר. שתיים מהן של דורמן: דורמן, 1986; דורמן, 1991 (בהערה לעיל) וכן ד' מירון, פרפר מן התולעת – נתן אלתרמן הצעיר – אשיותו ויצירתו – מחזורי שיחות, תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה, 2001.
- 14 ריכוז של רוב חומרי המחקר וכן אינפורמציה רבת חשיבות נוספת לגבי המשורר ויצירתו ניתן למצוא באתר נתן אלתרמן שהקים וערך דוד גוטרוזן. אוהור מתוך <http://www.alterman.org.il>.
- 15 יוצאות דופן היו כתבה קצרה של שולמית לפיד שנדפסה סמוך להדפסת המהדורה הראשונה ראו: ש' לפיד,

נגה רובין

עובדה זו ראויה למחקר נפרד, וייתכן שמקור ההתעלמות קשור לידידת קרנו של המשורר באותה התקופה,¹⁶ מגמה שהתהפכה בשנים מאוחרות יותר. חשיבות בחינתו של "לילדים", ובעיקר בחינת השינוי בין המהדורות, רבה ביותר. אף שהספר יצא לאור אחרי פטירת המשורר הוא השפיע על דורות רבים של קוראים ובכללם ילדים, החל משנות השבעים של המאה העשרים למצער עד תחילת המאה העשרים ואחת. מתחילת שנות האלפיים, כפי שמציינת שיכמנטר,¹⁷ שירתו של אלטרמן לילדים בכללה זוכה לעדנה מסוימת במחקר. בין היתר מכיוון שיצירותיו של אלטרמן לילדים נדפסות חדשים לבקרים, גם כספרים שלמים וגם בקבצים נפרדים. מהדורות אלו הפכו ליותר ויותר פופולריות ונגישות. נוסף על כך תהליכים שונים שעברו על היצירה הכתובה בעידן הדיגיטלי והטכנולוגי השפיעו, כמובן, על הנגשתה של היצירה לילדים בכלל ויצירת אלטרמן בפרט למבוגרים ולילדים במדיות נוספות. תחום זה דורש, כמובן, מחקר נפרד. סיבה נוספת לכך שחשוב לבחון את הספר "לילדים" קשורה לדיון שמתקיים במחקר בשנים האחרונות, גם לאור מאמרה של שיכמנטר, בשאלת עיצוב הקנון הספרותי לילדים בארץ במאה העשרים בכלל, ובשאלת מיקומם של שירי אלטרמן בקנון זה בפרט,¹⁸ ומכאן חשוב ביותר לבחון את הספר על מהדורותיו לאשורו.

במאמר אתמקד בשינויים בין המהדורה הראשונה של "לילדים" למהדורה השנייה.¹⁹ חלק מן השינויים משמעותיים ביותר וכאמור טרם זכו להתייחסות.²⁰

"ספרים חדשים לילדים מאמר ביקורת", לקט דברי בקורת על ספרים חדשים 16 (1973), עמ' 15 [תצלום מתוך עיתון: מעריב, 24.8.1973], וכן כתבות קצרות של מנוחה גלבוץ ואוריאל אופק שנדפסו בעקבות הוצאתה לאור של המהדורה השנייה, ראו א' אופק, "נתן אלטרמן – משורר ילדים. עם הופעת המהדורה המורחבת והמתוקנת של ספרו 'לילדים'", ספרות ילדים ונוער ב (1975), עמ' 3-4 [להלן: אופק, 1975]; מ' גלבוץ, "משורר גדול לילדים: שתי דוגמאות מאמר ביקורת", שם, עמ' 8-10. למאמר נוסף, חשוב ביותר לענייננו, שפרסם אוריאל אופק סמוך להוצאתה לאור של המהדורה הראשונה של "לילדים", אתייחס בהרחבה בהמשך דבריי.

16 לעיל הערה 5.

17 במאמרה החשוב: R. Shikhmanter, "A Moment of Rebirth: Nathan Alterman's Poetry for Children," *Hebrew Studies* 55 (1) (2014), pp. 253-270. [להלן: שיכמנטר].

18 לגבי הגדרת המונח "קנון" ראו את מאמרו החשוב של א' אלקדלהמן וי' גילת, "מנהג חדש בא למדינה" נוכחות יצירתו של חיים נחמן ביאליק במקראות ובקבצים להוראת עברית או ספרות בשנות המדינה", עולם קטן 4 (2009), עמ' 51-79. [להלן: אלקדלהמן וגילת]. על הקנון בספרות הילדים בכלל ראו שם בעמ' 52 ובהמשך מעמ' 54 ואילך.

19 במהדורה השנייה נוסף שיר בשם "אבא נלחם לחופש", שמופיע אחרי השיר "התפוח ישן". השיר "אבא נלחם לחופש" הושמט במהדורה השלישית. לגבי שיר זה ראו את מאמרה החשוב של ע' צבי, "מסעו של אבא נלחם לחופש", כרמל 15 (2010), עמ' 60-78. אחזור מתוך <http://www.alterman.org.il/LinkClick.aspx?fileticket=ogkcfDCWryQ%3d&tabid=65&mid=455> (להלן: צבי). מכאן ולהבא המהדורות זהות למהדורה השלישית. חשוב לציין כי גם צבי לא התייחסה לכל ההבדלים בין המהדורה הראשונה לשנייה ולמשמעותם.

20 במחקרים מקיפים על יצירתו ודמותו של אלטרמן, כגון הביוגרפיה שהוציא לאור, אין התייחסות לעובדה זו.

מה ניתן ללמוד מן השינויים בין מהדורה קמא של ספרו של אלתרמן "לילדים" למהדורות הבאות?

אדגים אותם ואנסה להבהיר את הסיבות להוצאה לאור של מהדורה שנייה תוך זמן קצר יחסית, כשלפני הוועד עמדו תוכניות להוציא ספרים רבים. כפי שאראה בין שתי המהדורות הללו נערכו שינויים, חלקם מפליגים. כיום הספר משמש חוקרים רבים העוסקים בשירת הילדים של אלתרמן בפרט ובשירה העברית לילדים בארץ בכלל מבלי שהם מודעים לכך שמדובר במהדורות שונות ושכמה מהדורה הראשונה נפלו טעויות שתוקנו בשנייה. שתי המהדורות רווחות בספריות האקדמיות השונות, ומשום כך נראה כי לאור מסקנות מאמרי, חשוב יהיה לשים לב לכך ולהעדיף, ודאי לצורכי מחקר, לגשת למהדורה השנייה.

המטרה הכללית שעמדה לעיני אנשי הוועד בעריכת "לילדים", כפי שעולה מן הטקסטים המופיעים בו, הייתה להציג אוסף מגוון מיצירתו השירית ומתרגומיו של אלתרמן לילדים. משום כך הספר חולק לשתי חטיבות עיקריות: הראשונה אמורה הייתה לכלול שירים מקוריים משל המשורר, שפורסמו בעבר במקומות שונים, בעיקר במוסף לילדים של עיתון "דבר",²¹ והשנייה אמורה הייתה לכלול תרגומים של אלתרמן מרוסית ומיידיש שפורסמו בעבר בספרים.²² ההכרעה הברורה שעולה היא שלא לקחת חומרים מתוך הספר השלם לילדים של אלתרמן "ספר התיבה המזמרת".²³ אם כן, מדוע זמן קצר לאחר שהספר יצא לאור הוא הודפס מחדש ושונה באופן מהותי?

גם פרופ' עוזי שביט לא יכול היה לתת לי מידע לגבי השינויים הללו (תודתי לגב' סוניה רוזנברג אשר ביררה עבורי עם פרופ' שביט נקודה זו).

21 בחטיבה זו שני יוצאי דופן. הראשון הוא השיר "גד גיבור הציד" שהופיע לראשונה בעיתון "דבר" מה-11.11.1932, עמ' 5. בעיתון הוא חתום כך: מעובד ע"י נתן אלתרמן [הדגשה שלי, נ"ל]. לא הצלחתי למצוא עדות למקור לעיבוד זה. כפי שאראה בהמשך, במהדורה השנייה של הספר "לילדים" נוסף לחטיבה זו תרגום של שיר נוסף. יוצא דופן אחר הוא השיר "עוג מלך הבשן" שהתפרסם לראשונה רק בשנת 1970. (לפי רישומים בארכיון הספר בו נכלל שיר זה, שיצא לאור בהוצאת "ידידים" פורסם רק לאחר מותו של המחבר. לגבי שיר זה ראו מאמרי (בדפוס): "עוג או נתן מלך הבשן? עיון בשיר הילדים של אלתרמן 'עוג מלך הבשן'").

22 התרגומים הללו התפרסמו כולם כבר בחייו של המשורר בקבצים שונים. התרגומים מרוסית נכללו בקובץ התרגומים "ערדל הפלא". כל השירים שהובאו ב"ערדל הפלא", הובאו גם בספר "לילדים" אם כי בסדר שונה. התרגומים מיידיש נכללו בשני קבצים עיקריים. העיקרי הוא קובץ תרגומים של אלתרמן ושל יוצרים נוספים לשיריה של קדיה מולודובסקי שיצאו לאור בספר בשם "פתחו את השער". הקובץ יצא לאור לראשונה בשנת 1945 בהוצאת הקיבוץ המאוחד, ביוזמתו של יעקב פייכמן (לפרטים ראו: ע' אמית, "מי המציא את קדיה מולודובסקי בעברית?", יומן מסע לחקר 100 שנות תרבות לילדים בקיבוצים. אוחר מתוך <http://tarbut-yeladim.blogspot.com/2011/05/blog-post.html>). הקובץ השני, שממנו נלקח תרגום אחד בלבד, הוא מתוך קובץ בשם "חרוזים ומעשיות". זהו קובץ של שירים שכתב אליעזר שטיינברג בעברית וכן אחד עשר תרגומים של אלתרמן ליצירות ששטיינברג כתב במקור ביידיש. הספר יצא לאור בשנת 1943 בהוצאת עם עובד: ספריה לילד (להלן: חרוזים ומעשיות). השיר "מאין בא הלחם" הוא השיר האחרון בספר, והוא נכלל בחטיבה השנייה של "לילדים".

23 "ספר התיבה המזמרת", שיצא כבר בחיי אלתרמן, נדפס על ידי הוועד בשלמותו שוב כשנה לאחר "לילדים".

נגה רובין

את קצה החוט לפתרון תעלומת השינוי בין המהדורות מצאתי, כמדומה, במאמר ביקורת של אוריאל אופק שיצא לאור סמוך להוצאה לאור של המהדורה הראשונה של "לילדים"²⁴.

אופק אומנם שיבח בפתח דבריו את הרעיון להוציא לאור מהדורה מכתביו של אלתרמן לילדים, אך מנקודה זו ואילך ביקר בצורה חריפה את אנשי הוועד וטען כי מדובר במהדורה מרושלת, לא פחות.²⁵ הוא גם יצא חוצץ נגד העורכים, שכן לדבריו: "ידוע כמה הקפיד אלתרמן על הדיוק בהוצאת יצירותיו".²⁶

כנראה הביקורת שהפנה אופק כלפי המוציאים לאור פעלה את פעולתה.²⁷ זו הייתה, ככל הנראה, הסיבה שבעטיה החליטו אנשי הוועד למהר ולהוציא מהדורה חדשה ומתוקנת. רוב רובם של התיקונים נעשו על פי הערותיו של אופק שהופיעו במאמר זה.

לאור בחינת התיקונים והשינויים בין המהדורה הראשונה לשנייה, עולה כי חברי הוועד לא פנו בעצמם אל המקורות שאופק הפנה אותם אליהם, אלא סמכו על הערותיו במאמר. ככל הנראה הם הניחו שהוא ציין כל שיבוש. מן הסתם הסיבה לכך הייתה היכרותם עם אופק, שהיה נחשב חוקר חשוב וקפדן ביותר. אך בבחינתי את הטקסטים שאופק הפנה את חברי הוועד אליהם מצאתי לא אחת שאופק לא ציין תמיד את כל השינויים והשיבושים, אליבא דגרסתו. שינויים שהוא לא ציין לא הופיעו גם במהדורה השנייה של "לילדים". כמו כן אנשי הוועד לא הזכירו בשום מקום שנערכו שינויים ולא הודו לאופק על הערותיו שהוטמעו במהדורה.

24 א' אופק, "אלתרמן לילדים מאמר ביקורת", לקט דברי ביקורת על ספרים חדשים 16 (1972), עמ' 12 (תצלום מתוך עיתון הארץ, אוגוסט 1972) (להלן: אופק). לא הצלחתי למצוא את התאריך המדויק בו התפרסם המאמר. למאמר זה רמזתי בסוף הערה 15.

25 ביקורת חריפה זו מעלה תמיהה. ראשית מכיוון שאחד העורכים הראשונים של הוועד היה מנחם דורמן, שהיה ידוע כחוקר דייקן (ראו לעיל הערה 12). שנית, דורמן היה מיודד מאוד עם אוריאל אופק. מתמיה אם כן שהוא בחר לצאת בפרהסיה באופן כה בוטה נגד עורכי הספר.

26 קביעתו של אופק שלפיה יצירותיו של אלתרמן נדפסו בחייו תמיד תוך שמירה על דיוק קפדני ראוייה לעיון. נדמה כי אלתרמן עצמו הרבה לשנות את יצירותיו בין ההדפסות הראשונות למאוחרות יותר. עובדה זו נכונה לגבי כל הז'אנרים שבהם יצר: לגבי שירתו הלירית ראו, לדוגמה, מירון, מפרט (לעיל הערה 12). מירון מדגים במאמרו זה את השינויים שחלו בשלושה שירים מוקדמים של אלתרמן כשאלו נכללו ב"כוכבים בחוץ". גם את שיריו לילדים שינה אלתרמן, או למצער אפשר לשנות. ראו לדוגמה את עדותה של נעמי שמר "שלא כמו הפזמונים, שירי 'ספר התבה המזמרת' לא נועדו להלחנה, אבל אלתרמן נענה בחיוב לפנייתה של נעמי שמר ונתן את הסכמתו המלאה להלחין את השירים. וכששאלה אותו, בדחילו ורחימו, אם ניתן להשמיט כמה בתים מן השיר 'ספני שלמה המלך' לצורך ההלחנה השיב גם כן בחיוב. 'זה לא כתבי הקודש' אמר אלתרמן לשמר" (לאור [לעיל הערה 6], עמ' 549). בהשוואה של שירי העת והעתיד של אלתרמן ניכרים לא אחת שינויים מפליגים בין ההדפסה בעיתון לבין ההדפסה בספרי "הטור השביעי", וכפי שהעידו זמרים, אנשי תיאטרון ובמיוחד איש התיאטרון עמיקם גורביץ' ז"ל, שאסף ואף רצה לפרסם את פזמוניו של אלתרמן, מכאן שגם פזמוניו וכו' לשינויים מפליגים בין המקור לבין הופעתם בקבצים מודפסים וספק אם בכלל ייחס אלתרמן חשיבות להופעתם לראשונה בכתב יד או בדפוסים שעמדו לפני השחקנים.

27 אם כי, כפי שאראה, חלק מסוים מן ההערות אינו מדויק, וחלקן אולי אף קנטרניות.

מה ניתן ללמוד מן השינויים בין מהדורה קמא של ספרו של אלתרמן "לילדים" למהדורות הבאות?

אחת הסיבות האפשריות לעריכת השינויים בזריזות, קשורה, לטעמי, לעובדה כי בשנים הראשונות להוצאה לאור של כתבי אלתרמן הוועד עדיין היה בתהליך והתוכנית הייתה בתהליך התהוות. ייתכן אף שהם ראו בקובץ "לילדים" במהדורתו הראשונה מעין חלוץ, ולא נוסח אחרון מחייב. כאמור, גם לאחר שהמהדורה השנייה יצאה לאור עדיין נערכו בקובץ תיקונים נקודתיים ורק מן המהדורה השלישית הספר המשיך להידפס במתכונת קבועה.

מה היו, אם כן, השינויים שהכניסו אנשי הוועד בין המהדורה הראשונה לשנייה ומה בחרו שלא לשנות?

אופק מציין בעיקר ארבעה סוגי שיבושים הקיימים, לדבריו, בטקסטים, והוא אף מנמק מה הוא הגורם, לדעתו, לכל סוג שיבוש: הסוג הראשון הוא טקסטים שיוחסו לאלתרמן אך הוא לא כתב אותם. מובן ששיבושים אלו חמורים במיוחד. הסוג השני לדבריו למקורות שעליהם הסתמכו העורכים.²⁸ אופק סבור היה שהעורכים היו צריכים לגשת בכל מקרה למקורות הראשונים שבהם הופיע כל טקסט: "עורך שנטל על עצמו משימה נכבדה כניסו יצירותיו של אלתרמן, חייב ללכת אל המקורות: לטרוח ולמצוא את המקומות שבהם נדפסה כל יצירה לראשונה [דגש במקור – נ"ר]."²⁹ לדבריו הבאת המקורות הראשונים שבהם הופיע הטקסט היא הכרח מקצועי אקדמי.³⁰ הסוג השלישי הוא העתקה פגומה או לא מדויקת של הטקסטים מתוך המקורות. גם כאן, לדברי אופק, לו היו חברי הוועד נסמכים על מקורות 'נכונים' הבעיה הייתה נפתרת. הסוג הרביעי והאחרון של שיבושים נובע, לדעתו, מבחירה לא מספקת של טקסטים. לדעתו היה נכון להוסיף עוד כמה יצירות שמן הראוי היה שייכללו בספר.

אתיחס כעת בהרחבה לכל אחד מארבעה הסוגים הללו. כמו כן אבהיר אם הם תוקנו במהדורה הבאה ואם לא תוקנו אנסה לשער מדוע לא תוקנו.

הסוג הראשון הוא כאמור ייחוס של טקסטים שאינם של אלתרמן לאלתרמן. אופק מציין תחת קטגוריה זו שני טקסטים. הראשון הוא השיר 'באגוזים נשחקה':³¹ "התקלה החמורה ביותר היא בשיר 'באגוזים נשחקה'. שיר זה (שנדפס בספר בשגיאה) הוא לא של נתן אלתרמן, אלא של אביו, המחנך יצחק אלתרמן" [ההדגשות במקור – נ"ר]. השיר השני הוא "גשם יהי":³² "השיר 'גשם יהי', המופיע בשער השירים המקוריים (הועתק מתוך מקראות ישראל), אינו אלא קטע מקוצץ מתוך שירו של ס. פדורצנקו

28 רשימת המקורות הישירים שעליהם נסמכו העורכים מופיעה בסוף כל מהדורה. במהדורה השנייה ניתן לראות כי חלק מהמקורות שונו על פי הערותיו של אופק, אם כי חלק לא שונו וכך נוצרה אי-התאמה בין הנוסח המופיע בגוף הספר לבין ההפניה.

29 תודתי הרבה לקורא האלמוני של כתביהידי של המאמר, שהעיר לי, ובצדק רב, על נקודה זו.

30 לדבריו: "ראוי היה לציין [...] איפה נדפסו השירים והתרגומים לראשונה. אם חלו חילופי גרסאות – חשוב היה לציין גם אותם".

31 נ' אלתרמן, לילדים, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, 1972, עמ' 25.

32 שם, עמ' 35.

נגה רובין

מי ימצא את סוף הדרך', הכלול בשלמותו בשער השירים המתורגמים, ותמיהני כיצד לא הבחינו העורכים והמגיה בכפילות זו".³³

לגבי "באגוזים נשחקה" סביר להניח כי טעותם של עורכי "לילדים" נבעה מכך שהם סמכו על עורכי המקראה שממנה שאבו את הטקסט. לגבי "גשם יהי", נדמה כי אופק לא דייק בטענתו. נוסח הקטע הכפול המופיע, לדבריו, הן ב"גשם יהי" הן בשירו המתורגם של פדורצנקו "מי ימצא את סוף הדרך", אינו זהה באמת בשני הטקסטים. לדוגמה: בתרגום של "מי ימצא את סוף הדרך" כתוב "בני אדם / באים ביתם" ובהקבלה ב"גשם יהי" כתוב: "בני אדם / סגרו ביתם". כמו כן החלק הזהה, לכאורה, ארוך יותר בשירו המתורגם של פדורצנקו מאשר ב"גשם יהי". שינויים אלו עשויים, למצער, להסביר מדוע לא חשו חברי הוועד כי מדובר באותו טקסט.³⁴ בכל מקרה, לאור ביקורתו של אופק, שני השירים הללו הושמטו החל מהמהדורה השנייה של "לילדים".³⁵

הסוג השני קשור, כאמור, למקורות שעליהם הסתמכו אנשי הוועד. אופק מבקר בחריפות את ההחלטה של העורכים לצטט מתוך מקורות מאוחרים ולא מן המקור הראשון שבו נדפס הטקסט. על המקורות הוא למד מתוך הרשימה שמופיעה בסוף הספר. עיקר חמתו הופנתה לבחירה של אנשי הוועד להסתמך על גרסאות מתוך שתי מקראות לבתי הספר: "מקרא לילד"³⁶ ו"מקראות ישראל".³⁷ התנגדותו לשימוש

33 תודתי לתלמידתי תמר רייכר מהמכללה האקדמית על שם דוד ילין בירושלים. תמר בחרה בשיר "גשם יהי" בעבודת הסמינריון שלה, שעסקה במגדר בשירי הילדים של אלתרמן. בזכות בחירתה עמדתי על ההבדלים בין שתי המהדורות של "לילדים".

34 ובכל זאת היה צפוי שהעורכים ישימו לב שנוסח השיר "גשם יהי" נראה קצר ומקוטע ולא שלם.

35 נראה כי אופק היה מרוצה מההוצאה, שכן לאחר צאת המהדורה השנייה הוא שיבח בכתבה קצרה את הספר, כפי שעולה מאופק, 1975 (לעיל הערה 15).

36 נ' גבריאלי וב' אביבי, מקרא לילד (5 כרכים), תל-אביב: יבנה, 1954-1957. ייעודה של המקראה מובן מכתרת המשנה: "ערוך בהתאם לתכנית הלימודים החדשה של בית הספר הממלכתי". המקראה יצאה לראשונה לאור בשנת 1954. המהדורה הראשונה כללה חמישה כרכים (לשנות הלימודים הראשונה עד החמישית). לפי קטלוג הספרייה הלאומית יש למקראה שמונה כרכים והיא מיועדת לתלמידים בכיתות א-ח. לא מצאתי עדות למהדורה שבה כלולים כרכים המיועדים לתלמידים מעבר לכיתה ה'.

37 ז' אריאל, מ' בליין, ונ' פרסקי, מקראות ישראל. מקראות אלו החלו לצאת לאור עוד לפני קום המדינה ויצאו במהדורות חוזרות ונשנות. עוד על המקראות ראו ע' זגן, "מקראות ישראל" ככלי חינוכי מעצב", דור לדור לא (2007), עמ' 227-242. כפי שמציין זגן "מקראות ישראל שילבו את לימוד הקריאה יחד עם לימוד של יצירות ספרותיות" והוא מוסיף: "המאפיין הבולט ביותר של מקראות ישראל: לימוד הקריאה משולב בלימוד ספרות, תוך כדי חיזוק ידיעת ההיסטוריה ולימוד 'חומר תרבותי וחברתי' [...] המקראות שאפו באופן גלוי למדי להעשיר את עולם התוכן התרבותי והחברתי של התלמידים דרך לימוד וחיזוק יכולות הקריאה" (שם, עמ' 229). לגבי האופי של המקראות מציין זגן: "אין במקראות אף לא ראש פרק אחד שנושאו אוניברסלי או שאין לו זיקה יהודית" (עמ' 230). המסרים העיקריים במקראות אלו לפי זגן הם אס כן: "לאומיות, יחס לגולה ואתוס העבודה" (עמ' 230). מקורות אלו ואחרים מופיעים במאמרו של זגן. ביקורת חריפה על אופיין וסגנונם של מקראות ישראל ניתן למצוא בכתבה של ג' הראבן, "מה המצב? מקראות ישראל", פוליטיקה 33 (1990), עמ' 45.

מה ניתן ללמוד מן השינויים בין מהדורה קמא של ספרו של אלתרמן "לילדים" למהדורות הבאות?

במקראות הייתה כפולה: ראשית, לדבריו המקראות אינן אמינות מבחינה אקדמית. שנית, לטענתו: "הרי ידוע שבעלי המקראות נוהגים ביצירות שהם בוחרים כבתוך שלהם, 'משפצים' אותן בשרירות לב, מקצצים ומדפיסים גירסאות מסורסות". לדבריו: "בכל חמשת השירים בספר, שהועתקו מתוך המקראות, נפלו [...] תקלות חמורות ומרגיזות". ואכן, השמטות ושינויים במקראות לספרות, ואפילו מבלי לציין זאת, הם תופעה מוכרת ונדונה במחקר.³⁸

נדמה כי שאלת האמינות האקדמית אינה רלוונטית לספר "לילדים", שכן הוא לא נועד מלכתחילה להיות ספר אקדמי. הרישום של המקורות שמתוכם לקחו אנשי הוועד את הטקסטים אינו מעיד על כך שהם חשו מחויבים לאופן רישום אקדמי או לדיוק בבחירת המקורות. מה גם שלא ברור לחלוטין שהבחירה דווקא במקור הראשון, כפי שדורש אופק, היא נכונה וראויה. לטעמי, ייתכן גם כי אנשי הוועד ראו לנגד עיניהם את הקובץ "לילדים" עצמו כמעין מקראה אקלקטית ליצירות הילדים של אלתרמן שטרם פורסמו כקובץ או שקובצו מכמה מקורות שונים.

ההתייחסותם של אלקדלהמן וגילת להופעתם של שיריו של ביאליק במקראות רלוונטית במידה מסוימת גם לגבי שיריו של אלתרמן. לדבריהם: "ברבות מהמקראות, בעיקר באלה משנות החמישים והשישים, נתקלנו בשלוש תופעות נפוצות, שאינן עולות בקנה אחד עם עריכה ראויה [...] התופעה השנייה היא הבאת חלק מטקסט, שיר או סיפור, מבלי לציין שלפני הקורא חלק מיצירה רחבה יותר. הבאה של חלק מהיצירה היא תוצר של שיקולים ברורים (פחות או יותר) [...] עם זאת, יש להצר על כך שהפרטים הביבליוגרפיים המדויקים אינם נמסרים במקראה, שכן בהצגת הדברים החלקית יש משום הטעיית המורה והתלמיד גם יחד".³⁹

שיכמנטר מציינת לגבי אלתרמן כי חלק מן התרגומים המופיעים במקראות לבתי הספר תחת שמו יוחסו לו בטעות ולמעשה כתבו אותם יוצרים אחרים. היא מעלה את האפשרות כי הדבר נבע ממניעים ציוניים, או שחשו חירות בשל קהל היעד של המקראות.⁴⁰ אך נדמה כי בין השימוש בחומרים של ביאליק במקראות לבין השימוש בטקסטים של אלתרמן יש הבדל משמעותי, ולו פוטנציאלי, נוסף. המקראות יצאו לאור בזמן שאלתרמן היה בחיים, וייתכן כי הוא עצמו סמך ידיו על הנוסחים שבמקראות, אם כי אין בידינו הוכחות לכך.

ובכל אופן חשוב לשים לב כי הביקורת של אופק כללית יותר, לא רק נגד המקראות אלא נגד הבחירה של העורכים שלא להשתמש בכל מקרה במקור הראשון שבו פורסם השיר. הוא מציין שמות של שישה טקסטים הכלולים ב"לילדים" שנלקחו ממקורות

38 ראו אלקדלהמן וגילת (לעיל הערה 18), בעיקר עמ' 59, 61.

39 אלקדלהמן וגילת (לעיל הערה 18), עמ' 66.

40 ראו שיכמנטר (לעיל הערה 17), עמ' 260-261.

נגה רובין

מאוחרים: ואלו הם: "באגוזים נשחקה";⁴¹ "סוכתנו";⁴² "היורה";⁴³ "גשם יהי";⁴⁴ ו"מאין בא הלחם",⁴⁵ וכן לשיר הסיפורי "האפרוח העשירי".⁴⁶ אם כי הוא מתייחס לארבעה מהם בלבד: "גשם יהי", "מאין בא הלחם", "סוכתנו", ו"האפרוח העשירי".⁴⁷ מכיוון שהשירים "גשם יהי" ו"סוכתנו" הושמטו מהמהדורה השנייה לא אתייחס להערותיו של אופק לגביהם, אלא אדגים את טענתו על פי הערותיו בנוגע ל"אפרוח העשירי".

אופק כותב: "האפרוח העשירי" נדפס גם הוא לראשונה ב'מוסף לילדים' (כ"ד באלול תרצ"ג), אלא ששם נקרא השיר 'בין תרצ"ג ובין תרצ"ד בא גד'. בגרסה זו יש בית מסיים, החסר בגרסה המאוחרת, שזה נוסחו: 'זה הסוף. בסוף יוגד / שלכן קורא שם – גד. / למה? יען כי נולד / בין תרצ"ג ובין תרצ"ד'". טענתו היא כי הנוסח המופיע ב"דבר" שונה מן הנוסח שהופיע בספר "האפרוח העשירי", שכאמור יצא לאור בשנת 1943, ועליו הסתמכו אנשי הוועד. לשיטתו, צריכים היו חברי הוועד לבחור בנוסח שהופיע בעיתון "דבר". כמו כן לדבריו היה נכון, למצער, לציין כי השיר הופיע במקור בעיתון. כאמור, הטענה של אופק כי הכרחי לגשת דווקא למהדורה הראשונה אינה נכונה בהכרח. נהפוך הוא, מכיוון ש"האפרוח העשירי" נדפס על תיקוניו כבר בחייו של אלתרמן, ייתכן מאוד שאלתרמן עצמו סמך ידו על השינויים, שלטעמי נראה אף כי היטיבו עם היצירה במקורה. נוסף על כך, ייתכן כי הבחירה לגשת דווקא לנוסח בספר נבעה גם מכך שהשיר "האפרוח העשירי" הוא השיר השני בקובץ "לילדים".

השיר הראשון הוא "גד גיבור הציד".⁴⁸ וייתכן שהעורכים העדיפו את הנוסח שבו לא מופיע השם "גד" בכותרת שכן השיר הקודם ל"אפרוח העשירי" ב"לילדים" הוא "גד גיבור ציד" ואולי הם לא רצו ליצור רצף של שני שירים בהם שם הגיבור זהה.⁴⁹ כאמור, אלתרמן עצמו הרבה לשנות את הטקסטים בין הופעתם הראשונה לבין הופעתם בספרים ובמהדורות מאוחרות של ספריו,⁵⁰ ומשום כך דרישתו של אופק לפנות באופן גורף לגרסה קמא אינה מוצדקת, וודאי לא בכל מקרה.

- 41 ברשימת המקורות מופיע: "מתוך מקרא לילד ב, ערכו נ. גבריאלי וב. אביבי, הוצאת יבנה תשט"ו (1954)".
- 42 ברשימת המקורות מופיע: "מתוך מקראות ישראל ב, ערכו מ. בלוך ונ. פרסקי, הוצאת מסדה תשי"ב (1952)".
- 43 ברשימת המקורות מופיע: "מתוך מקרא לילד ב, ערכו נ. גבריאלי וב. אביבי, הוצאת יבנה תשט"ו (1954)".
- 44 ברשימת המקורות מופיע: "מתוך מקראות ישראל ב, ערכו מ. בלוך ונ. פרסקי, הוצאת מסדה תשי"ב (1952)".
- 45 ברשימת המקורות מופיע: "מתוך מקראות ישראל ב, ערכו מ. בלוך ונ. פרסקי, הוצאת מסדה תשט"ו (1954)".
- 46 השיר נדפס לראשונה במוסף לילדים של עיתון "דבר" בכ"ד באלול תרצ"ג (15.9.1933, עמ' 5). הוא צוטט ב"לילדים" מתוך הספר נ' אלתרמן, האפרוח העשירי, תל־אביב: מחברות לספרות, 1943.
- 47 להערותיו לגבי "מאין בא הלחם" אתייחס בהמשך דבריי.
- 48 ראו הערה 21.
- 49 אם כי השם גד הוא שם ציוני למהדרין. אלתרמן משתמש בו גם באחד מתרגומיו בחלק השני של הספר (בברמלי). על השימוש בשם גד לפחות בעוד שתי יצירות לילדים ראו: ש' קדריעובדיה, "אלה הילדים שמאחורי ספרי הילדות המפורסמים", מקור ראשון (26 בדצמבר 2014). אויחור מתוך. <https://www.makorishon.co.il/nrg/online/55/ART2/663/774.html>
- 50 ראו לעיל הערה 26.

מה ניתן ללמוד מן השינויים בין מהדורה קמא של ספרו של אלתרמן "לילדים" למהדורות הבאות?

הסוג השלישי אליו מתייחס אופק הוא השמטות ושגיאות המופיעות בגרסאות המאוחרות שבהן בחרו עורכי "לילדים". הוא מציין ארבעה טקסטים שבהם יש, לכאורה, שגיאות: "סוכתנו" ו"היורה", שכאמור הושמטו החל ממהדורה השנייה, ו"חג האילנות" ו"מאין בא הלחם", אליהם אתייחס כעת.

לגבי "חג האילנות", אופק מצרף למאמר את הנוסח המקורי המלא של השיר וקובע: "כשקראתי אותו לראשונה בספר תמהתי: האמנם זה של אלתרמן? [נהגשה במקור – נ"ר]. הרי כבר השורה הראשונה ('האביב בא ויט את') 'צולעת' מבחינה קצבית.⁵¹ הלכתי אל המקור (מוסף לילדים של דבר, י"ד בשבט תרצ"ג) ובמקום 9 שורות מסכנות מצאתי שיר ארוך פי שלושה, מתרונן, אלתרמני, למהדרין. וכדי להביא גאולה לשיר אבייצוהל זה, הריהו לפניכם בשלמותו בעמוד זה". במהדורה המחודשת אכן השיר צוטט בדיוק באופן בו הביא אותו אופק, וכן ברשימת המקורות ההפניה היא זו שאופק ציין.

לגבי התרגום של שירו של שטיינברג: "מאין בא הלחם", אופק מפנה את העורכים ל"חרוזים ומעשיות".⁵² לדבריו העורכים לא העתיקו את הטקסט מהמקור אלא "ממקראות ישראל – וכדרכם קלקלו עורכי המקראה את הסיפור והוציאו ממנו את הניחות האלתרמני [...] וכל המשווה שתי גרסאות אלה יראה מיד את ההבדל ביניהן: 'שיפוצים' תמוהים, מהם המפחיתים את יפי התרגום: למשל: בספר נדפס 'ושמרים / ושמרים / לברכה בכיכרים', במקום 'ושמרים / נשמרים / לברכה בכיכרים'".⁵³ גם כאן תיקנו חברי הוועד את המהדורה השנייה על פי הערותיו של אופק. אלא שמהשוואת הטקסט המתוקן ב"לילדים" לנוסח שב"חרוזים ומעשיות" נראה כי קיימים הבדלים נוספים שאופק לא העיר עליהם ואנשי הוועד, מצידם, לא בדקו במקור עצמו ולא שינו בנוסח החדש.⁵⁴ עובדה זו מוכיחה, כאמור, שאנשי הוועד נסמכו לחלוטין על הערותיו של אופק. במקרה זה, אף שהנוסח במהדורה השנייה שונה ואינו זהה לנוסח הלקוח מ"מקראות ישראל", עדיין ברשימה בסוף הספר לא שינו העורכים את המקור שממנו נלקח לכאורה הטקסט והוא ממשיך להיות "מקראות ישראל". במקרה זה הנוסח שעליו החליטו העורכים במהדורה השנייה של "לילדים" הוא מעין יצור כלאיים ואינו זהה לא לנוסח המופיע ב"חרוזים ומעשיות" ולא לנוסח המופיע ב"מקראות ישראל".

51 במקרה זה אופק טועה. השורה הזו מופיעה כך במקור, אם כי היא אינה פותחת את השיר. כך או כך באופן הזה היא יצאה, ככל הנראה, מתחת ידו של אלתרמן גם אם אינה מייצגת את אלתרמן במיטבו.

52 אלו השירים שתרגם אלתרמן ונכללו בקובץ "חרוזים ומעשיות" לפי הסדר: "מיכל קטנה פיקחת היא"; "אלף בית"; "פרה גועה"; "היו אווזים"; "צנון וחזרת"; "הדוד כועס"; "מעשה בקומקום"; "סנדלר מכה בפטישון"; "גדי גד"; "משחק הסנוורים"; "רעם, רעם", ו"מאין בא הלחם". השיר "מאין בא הלחם" חותם את הספר.

53 לטעמי שינוי זה בין "ושמרים ושמרים" ל"ושמרים נשמרים", שאופק מעיר עליו, אינו פוגם ביפי התרגום.

54 למשל: בזמן שב"חרוזים ומעשיות" חוזרת המילה "נחתום" ארבע פעמים, בגרסה שב"לילדים" היא משתנה פעמיים מ"נחתום" ל"אופה".

נגה רובין

הסוג הרביעי הוא תוספות של טקסטים שלדעתו של אופק היו משביחות את הספר. כמובן כאן שיקול הדעת של אנשי הוועד מה לכלול ומה לא הוא לגיטימי ביותר. מראש ברור היה שלא ניתן יהיה לכלול בקובץ אחד את כל שירי הילדים שפרסם אלתרמן, וכדרך העולם, בחירה של טקסט מסוים מחייבת השמטה של טקסט אחר. אך גם במקרה זה לקראת המהדורה השנייה קיבלו חברי הוועד שתיים מהצעותיו של אופק. ההצעה הראשונה הייתה להוסיף את השיר "אבא נלחם לחופש",⁵⁵ והשנייה להוסיף את: "השיר הסיפורי החינני התפוח הישן",⁵⁶ (מתוך המוסף של דבר י"ד ניסן תרצ"ג),⁵⁷ שאכן המשיך להידפס באופן קבוע במהדורות הבאות.

בדיעבד בחירת אנשי הוועד שלא להכניס את שני הטקסטים הללו למהדורה הראשונה הייתה, לטעמי, נכונה. כאמור, "אבא נלחם לחופש" הושמט אחרי מהדורה אחת ולטעמי השיר "התפוח הישן" אינו שיר מוצלח כלל ועיקר, לא מבחינת המשקל ולא מבחינת החריזה. כמו כן שילוב השיר בחטיבה הראשונה של הספר "לילדים" החל מהמהדורה השנייה, פוגם בעקרון סידור הספר. החלק הראשון אמור היה לכלול שירים מקוריים ואילו השיר "התפוח הישן" הוא תרגום, שאמור היה להשתלב בחלקו השני של "לילדים".⁵⁸ ובכל זאת נראה כי המחשבה שעמדה מאחורי ביקורתו של אופק, לפיה נכון יהיה לכלול מקסימום טקסטים של אלתרמן שנכתבו לילדים בקובץ זה הייתה מוצדקת במבט לאחור. בדיעבד שירי ילדים של אלתרמן שלא נכללו ב"ספר התבה המזמרת" ולא בספרו "לילדים" כמו נעלמו מן הזיכרון התרבותי⁵⁹ ומן השיח המחקרי.⁶⁰

55 שכאמור הושמט החל מהמהדורה השלישית. ראו הערה 19.

56 נ' אלתרמן, "לילדים, תלאביב: הקיבוץ המאוחד, עמ' 35-36.

57 ההפניה של אופק כאן שגויה. השיר נדפס בגיליון "דבר" מערב פסח 10.4.1933 ("ב' בניסן תרצ"ג), עמ' 4. מעניין לציין כי בעמ' 5 של אותו גיליון מופיע סיפור קצר שאף הוא "תרגום לועזי". המתרגם של סיפור זה הוא דודו של אלתרמן, שלמה זלמן אריאל. האם ייתכן שמי שדאג לאלתרמן הצעיר, שהיה אז בן עשרים ושלוש בלבד, לבמה כל כך יוקרתית דאג לפרסום תרגומו היה דודו? חשוב לציין שבשנת 1933 היה אריאל פרסונה ידועה ומוכרת למדי במיליה התרבותי בארץ ישראל (לדמותו ומפעליו הספרותיים ראו ר' טוהר, "שלמה זלמן אריאל: הערות ראשונות לפועלו של סופר, עורך, מעבד ומתרגם לילדים", ספרות ילדים ונוער 137 [2014], עמ' 32-62). השאלה עד כמה תמך אריאל בבן אחותו בראשית דרכו הספרותית היא שאלה מעניינת הראויה לעיון נפרד.

58 שלוש הערות קצרות בנוגע לשיר "התפוח הישן". ראשית: הטקסט לא נדפס, כאמור, אלא ב"דבר לילדים", ובכל זאת שינו אנשי הוועד את הנוסח בכמה נקודות. שנית: בברסה ב"דבר" מצוין כי השיר הוא "תרגום למקור בלתי ידוע". אנשי הוועד ציינו זאת גם ברשימת מראי המקום בסוף הספר ומכאן שהבינו שלא מדובר בטקסט מקורי אלא בתרגום שעל פי מבנה הספר אמור היה להיות משובץ בחלק השני. הערה אחרונה: בשיר "התפוח ישן" מוזכרת דמותו של יוסף. במחקרה של זיוה שמיר על "ספר התבה המזמרת", היא מציינת כי: "בשירי הילדים של אלתרמן ובשירי ספר התבה המזמרת באופן מיוחד, נודע מקום של כבוד לדמותו של יוסף" (שמיר [לעיל הערה 11], עמ' 20). שיר זה הוא דוגמה נוספת לרפרור כזה, אך לא כאן המקום להתייחס אליו בהרחבה.

59 למונח זה ראו אלקדלהמן וגילת (לעיל הערה 18), עמ' 56.

60 תופעה דומה התרחשה בעניין מפרשי התלמוד. המפרשים שהופיעו על הדף עצמו בדפוסים הראשונים

מה ניתן ללמוד מן השינויים בין מהדורה קמא של ספרו של אלתרמן "לילדים" למהדורות הבאות?

בסיום דבריו התייחס אופק גם לאיורים שבחרו עורכי "לילדים". גם כאן הוא מבקר את הבחירה שלא להשתמש באיוריו של אריה נבון ל"אפרוח העשירי" או באיוריה של תרצה ל"פתחו את השער".⁶¹ אומנם הוא מודע לכך שמכיוון שמדובר בספר אחד נכון יהיה שמאיר אחד יאיר את כולו, ובכל זאת הוא מעיר כי "רישומיה של צילה בינדר ב'ערדל הפלא' עולים בהרבה על אלה שאיירה מחדש לספר זה". בבדיקה שערכתי ניכר כי ההבדל בין האיורים של בינדר ב'ערדל הפלא" לאלו שב"לילדים" זניח ביותר. הדמויות המאורות בשני הספרים כמעט זהות אלא שמדי פעם סדר האיורים משתנה או שתמונה זו או אחרת מופיעה על יד שיר אחר.⁶² לטעמי הביקורת של אופק בנוגע לאיורים אינה עניינית. היא נובעת, אולי, מנוסטלגיה כלפי הטקסטים המקוריים שזכר, ואולי אף מעידנא דריתחא לגבי התוצר הסופי של "לילדים" במהדורה הראשונה, שכאמור לדעתו של אופק נדרשו בו לא מעט שינויים ותיקונים.

סיכום

הספר "לילדים" יצא לאור כשנתיים לאחר פטירתו של נתן אלתרמן ביוזמת הוועד להוצאת כל כתביו. כוונת אנשי הוועד הייתה, ככל הנראה, ליצור ספר שיהווה מעין אנתולוגיה לשירי הילדים של אלתרמן שלא נכללו בספר הילדים המרכזי של אלתרמן שיצא עוד בחייו: "ספר התיבה המזמרת". ספר זה הוא ספר בעל מבנה מסודר ומאורגן, ומשום כך כנראה לא חשבו לנכון להוציא ממנו שיר זה או אחר. מבנה הספר שראו העורכים של "לילדים" לנגד עיניהם היה של שתי חטיבות: הראשונה של שירים מקוריים של המשורר, כולם, למעט אחד,⁶³ פורסמו כבר בחייו של המשורר בבמות שונות. החטיבה השנייה היא של תרגומים של אלתרמן, מידיש ומרוסית. גם כאן כל הטקסטים היו כאלו שפורסמו בעבר בקבצים של תרגומי אלתרמן ושל תרגומים של כמה יוצרים.

הספר יצא לאור בארבע מהדורות ובין המהדורה הראשונה לשנייה נערכו שינויים מפליגים, שלא צוינו בשום מקום עד עתה, לא במהדורה השנייה ולא במחקרים המעטים

של התלמוד (כמו, למשל, פירוש רש"י על הדף בדפוס הערש בספרד, דברי בעלי התוספות בדפוס ונציה, הפרשנות המלאה של התלמוד הבבלי שהודפסה בין השנים 1520-1523 בוונציה בדפוס דניאל בומברג, ועוד), הפכו למוכרים ואילו פרשנים אחרים כמו נעלמו מן הזיכרון גם אם היו חשובים טפי. תודתי לפרופ' גריס על תובנה זו.

61 המדובר במאיירת תרצה טנאי. לפרטים עליה ראו: ר' שדמון, ס' שביד, ומ' צור, תרצה טנאי – פתחו את השער. מיכל אפרת – נסע אל השדה. אשדות יעקב מאוחד: מוזיאון בית אורי ורמי נחושטן, 2010, וכן ד' גני, "תרצה טנאי: האישה שאיירה את ילדותנו" (25 בפברואר 2019). אוהד מתוך https://blog.nli.org.il/tirza_tanai.

62 לעיתים יופיע, לדוגמה, קיפוד בצד שמאל של הדף ולעיתים מימין ולהיפך, וכך גם החיות האחרות. גם במקרה זה סדר האיורים וסגנונם במהדורות המאוחרות של "לילדים" נשמר כמו במהדורה הראשונה, בשונה מאשר ב"ערדל הפלא".

63 ראו לעיל הערה 21.

נגה רובין

שהתייחסו אליו. במאמרי זה בחנתי את שתי המהדורות האלו, עמדתי על השינויים בטקסטים שנעשו בעת הדפסת המהדורה השנייה, לטענתי, על סמך מאמר הביקורת המשמעותי היחיד שנכתב על הספר, סמוך להדפסתו. את המאמר כתב חוקר ספרות הילדים אוריאל אופק. אופק ציין ארבעה סוגי שינויים בין שתי המהדורות: טקסטים שלא אלתרמן כתב אותם, הפניה למקורות מאוחרים, טעויות בהעתקה והשמטה של טקסטים שלטעמו נכון היה לשלבם.

חשיבות הממצאים שהעליתי נובעת הן מהעובדה שרבים לא מודעים לכך שיש הבדלים משמעותיים, ולפעמים אף טעויות בין המהדורה הראשונה לשנייה (ומשום כך הם מסתמכים בטעות על המהדורה הראשונה), הן מהעובדה שבחינת הספר על שתי מהדורותיו מאפשרת לנו לראות את תהליך הגיבוש של אחד מהטקסטים הקנוניים של שירת ילדים בארץ ובניית הקריטריונים לעיצובו במעין דרשיח שנערך בין אנשי הוועד הציבורי להוצאת כל כתבי נתן אלתרמן לבין החוקר אוריאל אופק.